

HÂCİB
(الحاجب)

Başlangıçta saray teşkilâtındaki mâbeyinci mânâsında kullanılan, ancak daha sonra çeşitli bölgelerde farklı anlamlar kazanan bir terim.

Sözlükte “araya girmek, mani olmak, birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek” mânâlarına gelen hacb masdarından türetilmiş ism-i fâil olup “bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı” demektir.

Tarihçiler, İslâm öncesi Türk devletlerinde de bulunan hâcibliğin menşei Sâsânîler zamanına kadar çıkarırlar. Nizâmülmülk’ün, bu memuriyetin Sâsânîler döneminde var olduğuna dair kayıtları ile (*Siyâsetnâme*, s. 72-73, 134-135) yine bu devirde hâciblik görevinin önemi hakkında İbnü’l-Belhî’nin bazı ifadeleri (*Fârsnâme*, s. 92) ve bunları Erdeşir b. Bâbek’e isnat eden Râvendî’nin açıklamaları (*Râhatü’s-sudûr*, s. 97), İslâm müelliflerinin bu kurumu Sâsânîler dönemiyle başlatmak istediklerini gösterir.

İbn Haldûn’un *Mukaddime*’de hâcibliğin İslâm tarihinde takip ettiği seyir hakkında verdiği bilgi tarihî gerçeklere uymaz ve daha çok nazarî bir mahiyet arzeder. İbn Abdürabbih, Hz. Peygamber’in Ebû Enese (veya Enese) adlı bir hâcibinden bahseder (*el-İkdûl-ferîd*, II, 174). Resûl-i Ekrem’in, özel işleriyle meşgul olduğu zamanlarda kapıda bir görevli bulundurduğu, diğer zamanlarda ise halk ile arasındaki perdeyi kaldırdığı anlaşılmaktadır (Kettânî, I, 103). Kettânî’nin bildirdiğine göre Kudâî ‘*Uyûnü’l-mâ’ârif* adlı eserinde Hz. Ebû Bekir ve haleflerinin hâcibleri olduğunu kaydeder (I, 101). Kalkaşendî de Hz. Ebû Bekir’in Şedîd, Hz. Ömer’in Yerrâ, Hz. Osman’ın Humrân ve Hz. Ali’nin Kanber adlı hâciblerinden bahseder (*Şuhû’l-a’sâ*, III, 77).

Bu görev ve unvanın, Emevîler devrinde Bizans ve Sâsânî tesirleri altında saray hayatının başlamasından sonra ortaya çıktığını ileri sürenler de vardır. Hâcibliğin ilk defa Muâviye (661-680) veya Abdülmelik b. Mervân (685-705) zamanında kurulduğuna dair görüşlerden hangisinin daha doğru olduğu kesinlikle tesbit edilememektedir. Bu görevin Emevîler devrindeki önemi hakkında da fazla bilgi yoktur. Bu dönemde hâcibin vazifesi sadece görevlileri ve ziyaretçileri hükümda-

rın huzuruna çıkarmaktan ibaret değildi. Hâcib aynı zamanda merasimleri de düzenliyordu. Muhtemelen hâcib kâtiple aynı seviyedeydi. Hâcibliğin Abbâsî hilâfetinde ve Endülüs Emevîleri’nde daha ilk zamanlardan başlayarak mevcut olduğu bilinmektedir. Halifelerin en mahrem sıralarına vâkıf olmaları hâciblere büyük bir nüfuz kazandırüyordu. Abbâsîler devrinde saraydaki en önemli iki görevli vezirle hâcibdi; ancak hâcib vezirden daha aşağı mevkide bulunuyordu. Nitekim Hâcib Rebî b. Yûnus, Ebû Ca’fer el-Mansûr devrinde vezir tayin edildi. III. (IX.) yüzyılda hâcible vezir arasında rekabet başladı. Halife Mûtevekkil-Alellah’ın hâcibi İnâk et-Türkî, vezirin azledilmesinden sonra idarî kadronun en üst seviyesine çıktı. Ancak aynı yüzyılın sonunda hâcibin otoritesi sarsıldı; vezir kâtipleriyle birlikte idareye hâkim oldu. Muktedir-Billâh döneminde Hâcib Sevsen halifeye karşı bir isyan teşebbüsünde bulundu (296/908). Daha sonraki yıllarda da Muktedir’e karşı bir ihtilâl girişimi oldu (929) ve hâcibler emîrlerle rekabet etmeye başladılar. Hâcib Yâkut hem vali hem de emîr idi ve kendi oğlunu sâhibü’s-şurta tayin etmişti. Fakat baba oğul bir süre sonra Emîr Münis el-Muzaffer’in isteğiyle azledildi. İkinci Abbâsî halifesi Ebû Ca’fer el-Mansûr’un ve Mehdi-Billâh’ın hâcibi Rebî b. Yûnus, Ya’kûb b. Dâvûd’u vezir tayin ettirmek için 100.000 dinar rüşvet almıştı (İbnü’t-Tıktakâ, s. 184). Halife Mu’tazid-Billâh devrinde sarayda yirmi beş hâcib vardı; bunların çoğu babasının eski âzatlı kölelerinden oluşuyordu. Hâciblerin maiyetinde sayıları 500’e ulaşan hâcib vekilleri bulunuyordu. Bu vekillere de umumiyetle hâcib denilmektedir. Abbâsî sarayının debdebe ve ihtişamı arttıkça hâciblerin sayısı da çoğaldı; Muktedir-Billâh zamanında sarayda 700 hâcib mevcuttu. Bütün hâciblerin âmiri olmak üzere hâcibü’l-hüccâblik görevi ilk defa 940 yılında ihdas edilmiştir.

Halife Kâhîr-Billâh döneminde hâciblik Emîr Ali b. Buleyk’e verildi. Râzî-Billâh, Emîr Muhammed b. Yâkût’u hâcib tayin etti. Muhammed hükümeti ve vezirleri kontrol altına almaya başladı. Böylece otorite tamamen hâcibin eline geçti ve halifenin nüfuzu azaldı. İbn Râik 936’da emîrül-ümerâ unvanını alınca hâcibin unvanı da hâcibü’l-hüccâb olarak değiştirildi. Bu dönemde hâcibin resmî görevleri sarayda halifeyi korumak, saray görevlilerini kontrol etmek ve merasimleri düzenlemektir. Abbâsîler’de vezirle hâcib arasındaki çekişme İbn Mukle ve Hâcib Muhammed b. Yâkût arasında düşmanlığa se-

bep oldu. İbn Mukle işlerine müdahale eden hâcibi hapse attırdı. Ebû’l-Muzaffer İbn Hübeyre ile Hâcib Adudüddin İbnü’l-Müslime arasında da düşmanlık vardı ve Adudüddin Ebû’l-Muzaffer’i zehirlemekle itham edilmişti.

Hâcibliğin Abbâsîler’den sonraki devletlerde de mevcut olduğu görülmektedir. Mısır’da Ahmed b. Tolun’un kurduğu Tolunoğulları Devleti, saray ve idare teşkilâtını Abbâsîler’den aynen aldığı için bu devlette de hâcibler bulunuyordu. Fakat tarihî vesikalardan, Tolunoğulları’ndan yalnız Hârûn devrinde (896-905) Simcûr adlı bir Türk’ün hâcibi-ı kebîr vazifesini gördüğü anlaşılmaktadır.

Endülüs Emevîleri’nde hâcibin durumu Şark-İslâm dünyasındakinden oldukça farklı idi. Bilhassa IV. (X.) yüzyılda hâcib kelimesi, vezir gibi mülkî idarenin başında bulunan hükümdarın emriyle onun bütün yetkilerini temsil eden en büyük emîr anlamında kullanılmıştır. Hâcib gerektiği zaman hükümdarın nâibliği görevini de ifa ediyordu. Çeşitli idarî bölümlerin başında birer vezir bulunup bunlarla hükümdar arasındaki teması sağlayan ve doğrudan ona bağlı olan en büyük âmire hâcib denildiğini söyleyen İbn Haldûn da bu hususu teyit etmektedir. Hâcibliğin vezirlikten daha önemli olduğu Endülüs Emevîleri’nde hâcibe “el-vezirü’l-akreb” de denilir. Yûsuf b. Baht I. Abdurrahman, Abdülkerîm b. Abdülvâhid I. Hakem, İsâ b. Şehîd II. Abdurrahman, Bedr b. Ahmed de III. Abdurrahman zamanında hem vezirlik hem de hâciblik yapmışlardır. Buna rağmen hâcib reisü’l-vüzerâ seviyesinde değildi; ancak II. Hakem devrinde bu seviyeye ulaşabildi. Emîr Abdullah b. Muhammed hâcibin nüfuzundan çekindiği için hâciblik makamını bir süre boş tuttu. Halefi Emîr III. Abdurrahman da 932’den 961’e kadar hâcib tayin etmedi. Nihayet II. Hakem 962 yılında bu mevkiye Ca’fer b. Abdurrahman el-Mushaffî’yi getirip işleri ona bıraktı. Devletin bütün nüfuzunu şahsında toplayan bir hâcibin, iktidarda bir çocuğun veya iradesiz bir hükümdarın bulunduğu zamanlarda hânedan için tehlike oluşturmamasından endişe edildiği için bu mevki zaman zaman boş tutuluyordu. İbn Ebû Âmir el-Mansûr, veliahdı olan oğlunu hâcib tayin edince kendisi “es-Seyyid el-Melikü’l-Kerîm” lakabını aldı ve bütün yetkileri şahsında topladı. Böylece halifelik sadece bir isim ve şekilden ibaret kaldı. İbn Ebû Âmir 371’de (981) Mansûr-Billâh lakabıyla saray âmiri oldu ve hutbelerde kendi adını okuttu.

Hâcib unvanı, Endülü's Emevî Devleti'nin parçalanmasından sonra eski geleneği sürdürmek isteyen mülûkû't-tavâife mensup hükümdarlar tarafından da kullanıldı. Abbâsî halifelerinden Mu'tazid-Billâh ile Mu'temid ve oğulları da hâcib unvanını aldılar. Fâtımîler'de başhâcibe sâhibü'l-bâb veya hâcibü'l-hüccâb, onun emrindekilere de hâcib denilirdi. Kaynaklarda ayrıca hâcib-i dîvândan bahsedilmektedir.

Abbâsîler'den ayrılarak Mâverâünnehir ve Horasan'da ilk düzenli devleti kuran Sâmânîler, saray ve idare teşkilâtında hemen tamamıyla Abbâsî kurumlarını örnek almıştı. Sâmânîler'de hâcib yüksek rütbeli bir emîr idi. Sâmânî ordusunun esasını da Türk gulâmları teşkil ediyordu. Başhâcib hem sarayın âmiri hem de ordunun başkumandanıydı. Abdülmelik b. Nûh zamanında başhâcib Alp Tegin, Sâmânî hükümdarından sonra en nüfuzlu kişi olmuştu ve hükümdarın tahta geçişinde etkili olmaya çalışıyordu. Hâcibler kendilerini eyalet valiliğine tayin ederlerdi. Gazne Valisi Sebük Tegin'in türbesinde "el-hâcibü'l-ecell" (büyük hâcib) ibaresi yazılıydı.

Karahanlılar'da ulu hâcib saray teşkilâtında hükümdardan, bütün devlet teşkilâtında da hükümdar ve vezirden sonra gelen en büyük makam sahibiydi. Karahanlılar'da hâcib (tayangu) hükümdarla reâyâ arasında bir vasıta idi; reâyâ dileklerini onun aracılığı ile hükümdara ilettilirdi. Karahanlılar'ın ünlü hâcibi Yûsuf Has Hâcib, ulu hâcibin hükümdarın ve bütün ülkenin kendisine güvenebileceği, halkın duasını alacak soyu temiz ve iyi ahlâklî bir kimse olması gerektiğini söyler.

Karahanlı Devleti'nde hâcib, idare edenin idare edilenlerle münasebetlerini düzenleyen görevlidir. Yûsuf Has Hâcib, ulu hâcibin hükümdarın gören gözü olduğunu söylerken bunu anlatmak istemiştir. Devlet ve saray görevlilerinden mâruzatta bulunacak kimseleri ilk önce hâcibin bizzat kendisi kabul eder, hazinedar ve kâtip gibi yüksek rütbeli memurlardan el-biseci ve ayakkabıcı gibi zenaatkârlara kadar herkesi dinlerdi. Bilhassa fakir, dul, öksüz ve yetimlerin istek ve şikâyetlerini hükümdara arz etmek onun başlıca vazifesiydi. Hak talebinde bulunanları kabul ederek Dîvân-ı Mezâlim'de onlara yol göstermek ve hükümdarın huzuruna çıkarmak da hâcibin en mühim görevleri arasındaydı. Huzura kabulle ilgili merasimi düzenlemek örf ve âdetlerin yerine getirilmesini sağlamak da hâcibin işlerinden sayılıyordu.

Hâcibin bir görevi de elçilerle ilgilenmekti. Elçilerin geliş gidişlerinde hâcib onları karşılayıp uğurlar, dönüşlerine izin verilmesini sağlar ve hediyelerini temin ederdi.

Ulu hâcibin emrinde başka hâciblerin bulunduğu *Kutadgu Bilig*'deki, "Ulu hâcib nasıl bir kişi olmalıdır ki o diğer hâciblere baş olsun" ifadesinden anlaşıldığı gibi "hâcibü'l-hüccâb" anlamında kullanılan "uluğ hâcib" sözü de bu hususu doğrulamaktadır. Karahanlı sarayında, Büyük Selçuklu sarayındaki saray hâcibine (hâcib-i dergâh) benzer ayrı bir hâcibin (has hâcib) varlığı da bilinmektedir.

Büveyhîler'de hâciblik askerî bir rütbe olup bunların saraydaki sorumluluklarıyla ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Hâciblik Sâmânîler'den Gazneliler'e geçti. Ordunun başkumandanı hâcib-i büzürg idi. Diğer hâcibler emîrlar arasında seçilirdi. Sebük Tegin'in gözde memlûkû ve Altuntaş hânedanının kurucusu olan Ebû Saîd Altuntaş, önce Gazneli ordusunda kumandan olarak görev almış, daha sonra hâcib-i kebîrliğe kadar yükselmiştir. Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin ölümünden sonra Ali Kârib (Ali Hîşâvend) hâcib-i büzürg olarak görev yaptı.

Emîr-i hâcib Büyük Selçuklular'da da mevcut olmakla beraber Gazneliler'deki yetkisine nisbetle önemini yitirmeye başladı. Hâcib bir kumandandan ziyade bir saray görevlisi olarak vazife yapıyordu. Bununla beraber hâcibler de askerî seferlere katılırdı. Meselâ Alparslan'ın hâcibi Erdem, Kutalmış'ın üzerine gönderilmişti. Sultan Muhammed Tapar devrinde hâcib sultanın emirlerini vezire tebliğ ederdi. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın hâcibi Ali Bâr Sencer'e karşı savaşmış ve ordunun malî işlerine nezaret etmişti. Nizâmülmülk hâcibi saray görevlisi olarak tasvir eder. Hâcib genellikle Türk emîrlar arasından seçilirdi ve emrinde gulâmlar bulunurdu. Nizâmülmülk ayrıca hâcib-i dergâhtan bahseder ki bu muhtemelen törenleri düzenlemekle görevli olan kişiydi. Onun ifadesine göre gulâmlar belli mevkilerden geçtikten sonra ancak sekiz yıllık bir hizmetin ardından "otağbaşı" unvanını kazanabilir, daha sonra "haylbaşı" ve hâcib olurlardı. Saraydaki memuriyetlere yahut valilik, kumandanlık gibi önemli görevlere bundan sonra geçebilirlerdi. Nizâmülmülk, bu usul sayesinde bir gulâmın, -ne kadar kabiliyetli olursa olsun- otuz beş yaşından ön-

ce kumandanlığa geçemediğini ve valiliğe tayin edilemediğini anlatarak bu güzel usulün o sıralarda artık bozulmuş olduğundan yakınır. Selçuklular'da hâcib sultanın şifahî emirlerini vezire tebliğ ederdi. Sultan başşehir dışına çıktığında hâcib de onun yanında bulunur ve savaşlarda orduya kumanda ederdi. Sultan Arslan Şah b. Tuğrul'un hâcib-i kebîri Nusretüddin Cihan Pehlivan, Rey Valisi Hüsâmeddin İnanç üzerine yürüyüp onu mağlûp edince sultan kendisini Rey valiliğine getirdi. Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar, hâcibi Has Bey Arslan b. Belenger'yi kendi yakınları arasında aldığı bazı emîrlar onu öldürmek için komplo düzenlediler. Son Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul'un hâcibi Cemâleddin Ay-aba ile Seyfeddin bütün devlet işlerine hâkim idiler. Ancak bu durum diğer emîrların kıskançlığına sebep oldu. Ay-aba, daha sonra Seyfeddin'i bertaraf edip emlâkini müsâdere ettirdi. Hâciblik makamı bazan sultan için büyük bir tehlike teşkil ederdi. Çünkü emîrlar bu makamı ele geçirmek için mücadelelere giriyor ve karışıklıklara sebep oluyorlardı. Selçuklular'da vekîl-i der ile hâcibin görevleri birbirine benzerse de vekîl-i der sultana daha yakındı. Sultanın öfkeli ve neşeli zamanlarını kollar, onu sıkıntı içinde görürse güzel sözlerle neşelendirmeye çalışır ve ancak neşeli gördüğü zamanlarda maksadını anlatırdı.

Karahanlılar'da olduğu gibi Büyük Selçuklu Devleti'nde de sarayda hükümdardan, bütün devlet teşkilâtında ise vezirden sonra gelen en yüksek makam sahibi büyük hâcibdi (hâcib-i büzürg). Hâcibin karşılama törenlerinde vezirle birlikte bulunması da bunu göstermektedir. Büyük hâcib, kılıç erbabına mensup gulâm sistemine göre yetişmiş bir Türk kumandanıydı. Sarayın her türlü işinden sorumlu idi ve maiyetinde muhtelif rütbelerde hâcibler bulunuyordu. Ayrıca bir saray hâcibi (hâcib-i dergâh) vardı ki görevi, merasimlerde devlet erkânının ve saray teşkilâtı mensuplarının hükümdarın huzurunda nasıl duracağını ve nasıl hareket edeceğini tayin edip bunu kontrol etmekte. Nitekim "melikü'l-ümerâ" lakabını taşıyan Osman b. Dâvûd, Melikşah'ın önünde yer öpmek istediği zaman hâcibler ona engel oldular. Sultan tahtından inerek onu kucakladı ve kendi yanına oturttu.

Tuğrul Bey'in hâcibi Abdurrahman Alp Zen el-Âgâci; Alparslan'ın hâcibi Erdem; Melikşah'ın hâcibi Kumac; Berkıyruk'un hâcibleri Togayürek, Kumac ve Abdülme-

lik; Muhammed Tapar'ın hâcibleri Ömer Karatekin ve Ali Bâr; Sencer'in hâcibleri Kızıoğlu, Hüseyin b. Dâvûd, Nizâmeddin Mahmûd-ı Kâşânî, Feleküddin Ali Çetrî; Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın hâcibleri Muhammed b. Ali Bâr, Togayürek, Ergan; I. Tuğrul'un hâcibleri Mengübars, Yûnus, Tatar; Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın hâcibleri Mengübars, Tatar, Abdurrahman Has Bey; Melikşah b. Mahmûd'un hâcibleri Has Bey; Muhammed b. Mahmûd'un hâcibleri Cemâleddin Kufşid b. Kaymaz, Atabeg Ayaz; Arslan Şah b. Tuğrul'un hâcibleri Muzaferüddin Bâzdâr, Ayaz ve Nusretüddin Pehlivan idi.

Selçuklular'da sultandan başka vezirlerin de hâcibleri vardı. Nitekim yaşlı bir kadın, Nizâmülmülk'e verilmeğe üzere elinde bir pusula ile hâcibin huzuruna gelmiş, ancak hâcib pusulayı vezire vermemişti. Durumdan haberdar olan Nizâmülmülk hâcibine, kendisini sırf huzuruna gelemeyen zayıf ve ihtiyar kimselere hizmet için görevlendirdiğini, bunların isteklerini yerine getirmediği takdirde kendisine ihtiyacı olmadığını söyleyerek onu azarlamıştı. Öte yandan Zengîler ve Eyyübîler'de de Büyük Selçuklu Devleti'ndeki gibi hâciblik vardı. Ayrıca emîrler ve eyalet valileri de hâcib bulunduruyordu. Selâhaddin Muhammed Yağısîyânî, Bursuk ve İmâdüddin Zengî'nin hâcibi idi.

Hâciblik müessesesinin mevcut olduğu Anadolu Selçukluları'nda Hâcib Zeke-riyyâ, I. Gıyâseddin Keyhusrev'in ikinci defa Anadolu Selçuklu tahtına geçmesinde önemli rol oynamıştı. Bu devlette eski geleneğe uyularak hâciblere emîr unvanı verilmişti. Ancak daha sonra "melikü'l-hüccâb" tabiri kullanılmaya başlandı. İlhanlılar'da hâcib askerî sınıfa mensuptu ve mâbeyinci olarak hizmet ederdi.

Hârizmşahlar'da hâcibler ellerinde âlâmet olarak çomak taşırlardı. Celâleddin Hârizmşah devrinde hâciblik görevine saray dışından bazı kimseler ve Türk emîrlerinin çocukları getirilmişti. Türk-İslâm devletlerinde hâciblerin saray gulâmları arasından seçilip yetiştirildiği göz önüne alınırsa bu devletlerin hâciblik müessesesinde değişiklik yaptığı anlaşılır. Bunun sonucu olarak Celâleddin ilk defa hâciblerden vezir tayin etti. Onun devrinde hâcib-i hâs, hükümdarın kabullerinde merasimi düzenler ve hazır bulunanların mevkilerinin protokole uygunluğunu temin ederdi. Sultana gelen hediyeleri elçilerden alıp hükümdara sunmak da hâcib-i has-sın göreviydi. Sultan hâcib-i haslara elçi-

lik vazifesi de veriyordu. Meselâ Han-Ber-dî'yi, Sâhib-i Dîvân-ı İnşâ Nesevî ile beraber Gence şehrinde çıkan isyanı bastırmak üzere yollamıştı. Hâcib-i has Bedreddin Tutak da elçi olarak Abbâsî halifesine gönderilmişti. Bu müessese Karahıtaylar'da da mevcuttu. Kirman'da hüküm süren Kutluğhanlılar hânedanının kurucusu Barak Hâcib, Gür Han'ın hâcibi olup Hârizmşah Alâeddin Muhammed'e elçi olarak yollanmıştı.

Memlük Devleti'nde ikisi hâcibü'l-hüccâb (hâcib-i kebîr), diğerleri onun yardımcısı olmak üzere beş hâcib vardı. Ümerâ-i miînden olan hâcibü'l-hüccâbın tablhâne emîrlerinden üç yardımcısı bulunuyordu. Bunlardan başka dereceleri işrînât ve aşerât emîrlerinden olan bazı hâcibler de mevcuttu. Hâcibü'l-hüccâbın başlıca görevi sultana gelen kişileri ve heyetleri huzura çıkarmaktı. el-Melikü'z-Zâhir Baybars zamanından itibaren hâcibü'l-hüccâb, hükümdarın veya nâib-i saltanatın emriyle askerlere ait bütün meselelere nezaret etmeye başladı. Ayrıca Mısır'a yerleşen Moğollar ve Türkler arasında örf ve âdetlerle ilgili olarak çıkan anlaşmazlıkları da Cengiz yasasına göre hâcib çözerdi. Hâkimlik görevi askerî davalar ve ihtilâflarla sınırlı olan hâcib ayrıca elçi ve misafirleri hükümdara takdim ederdi. Hâcibü'l-hüccâbın bir görevi de Dârüladl Divanı'na getirilenleri sultanın huzuruna çıkarmaktı. Bu arada askerî yoklamaları da yapardı. Hâcibü'l-hüccâb ile yardımcılarının maiyetinde yirmi kadar memur olurdu. Elllerinde sopalarla divan hizmetinde bulunan hâcibler, Osmanlılar'daki çavuşbaşı ile divan çavuşlarına benzetilebilir. Hâcibü'l-hüccâb, el-Melikü'l-Kâmil Şâban zamanında halk arasındaki davalara da müdahale ederek kadınlara ve şer'î mahkemelere ait bazı davalara bakmaya başladı. Hâciblerin iktâları olmayıp mahkeme harçlarından aldıkları para ile geçinirlerdi. Bunların verdiği hükme "hük-m-i si-yâset" de denirdi.

Başlangıçta hâcibü'l-hüccâbın rütbesi nâib-i saltanatın altındaydı; fakat giderek önem kazandı. Hâciblerin VIII. (XIV.) yüzyılda hukukî otoriteyi ele geçirdikleri anlaşılmaktadır. el-Melikü'l-Kâmil Şâban, nâib-i saltanatın adlı gücünü başhâcibe veriyse de el-Melikü's-Sâlih Hâcîc nâibin otoritesini iade etti ve başhâcib eski statüsüne döndü. Ancak bu durum uzun sürmedi. el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî zamanında muhtesibin görevleri de hâcibe verildi. Başlangıçta merkezde hâci-

bü'l-hüccâb, hâcib ve hâcib-i sâni bulunuyordu. Sultan Berkuk döneminde bunların sayısı beşe çıkarıldı. Hâcibin mevkii sultandan sonra 3. dereceden 12. dereceye kadar değişmekteydi. Dimaşk, Halep ve Trablusşam'da hâcib birinci sınıf emîrdi. Safed, Gazze ve Hama'da ise ikinci sınıftan sayılıyordu. Sultan Kayıtbay hâcibin görevlerini perdedâra verdi. İkinci derecede bir emîr Memlükler'in sonuna kadar bu görevi sürdürdü; nihayet el-Melikü'l-Eşref İnal zamanında hâciblik ilga edildi (860/1456).

Mağrib İslâm devletlerinde de gerek Mısır'dan gerekse Endülüs'ten gelen idarî geleneklerin tesiriyle hâcib unvan ve görevi bulunuyordu. Muvahhidler'de devlet genişleyip güçlendikten sonra hâciblik ihdas edilmiş ve Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmü'min bu göreve kardeşini tayin etmiştir. Muhammed Nâsır-Lidînillâh zamanında aynı kişinin hâcib ve vezir sıfatlarını taşıdığı görülmektedir. Hafsîler'den Ebû Bekir el-Mütevekkil'in meşhur hâcibi İbn Tefrâğîn, hâcibliği devletin en nüfuzlu mevkii haline getirdi. VII. (XIII.) yüzyıl sonlarında unvanı korunmakla beraber hâcibin gücü azaldı ve protokol şefi olarak görevlendirildi. Hafsîler'den Ebû Bekir (Ebû Yahyâ el-Mütevekkil) devrinde hâcib devletin en yüksek memuru olup görev ve yetkileri tıpkı Endülüs Emevîleri'nde olduğu gibiydi. Bu devletin son dönemlerinde hâcibe askerî yetkiler de verilerek nüfuzu artırılmıştır. Merînîler zamanında hâcib sarayın âmiri ve maliye bakanı, sultanın da en yakın adamı oldu. İbn Haldûn bizat Merînî sultanına hâciblik yaptı. Hükümdarın kapısı önünde bekleyen hâcib onun vereceği emirleri yerine getirmek ve cezaları uygulamakla görevliydi. "Mizvâr" (mişver) denilen hâcib âdeti bir vezir gibi hareket ederdi. Hâcib Muhammed b. Ebû Ömer et-Temîmî, Sultan Ebû İnân'ı tahakküm altına almıştı. Ebû İnân'ın hâcibleri arasında Ömer b. Meymûn ile Ömer b. Abdullah'ın adları da zikredilir. Sa'dîler devrinde de hâciblik müessesesi mevcut olup önemli bazan artmış, bazan azalmıştır. Sa'dîler'in son zamanlarında hâcib yerine "mizvâr" veya "kâidü'l-mişver" tabirleri kullanıldı.

Hindistan'da hüküm süren bazı Türk devletlerinde de hâciblik müessesesi önemini korumuştur. "Emîr hâcib" veya "ulu has hâcib" unvanına sahip kişilerin hem sarayda hem ülke yönetiminde büyük nüfuzları vardı. Halacîler'de has hâcibler başlangıçta emîr, daha sonra melik unvanıy-

la anıldı. Tuğluklular'da ise has hâciblere "seyyidü'l-hüccâb" denilmekteydi.

Celâyirliiler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler'de hâciblik müessesesine rastlanmamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lugâti't-Türk Tercümesi, III, 380-381; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 77; V, 422-423; Reşidüddin, *Câmi'u'l-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II, 29, 54, 67, 78, 104, 109, 135, 139, 175; Sâbî, *Rusûmü dâri'l-hilâfe*, s. 11-13, 17, 71-72, 76-78, 82-85; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 164; X, 153; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 72, 73, 134-135; İbn Abdürabbih, *el-İlkü'l-ferid*, II, 174; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümm*, II, 236, 262; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme* (nşr. G. L. Strange - R. A. Nicholson), London 1921, s. 92; İbnü'l-Kalânisi, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), s. 208, 224, 234; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 386, 391; Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, s. 97, 205, 224, 259, 267, 337-338, 379, 423-425, 479; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 184-185, 188; Beyhakî, *Târîh* (nşr. Halîl Hatîb Rehber), Tahrân 1368, III, 981; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 3, 17, 19, 43, 74, 96, 101, 115, 117, 131, 153, 155, 191, 198, 199, 202, 257, 262-264; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed-i Kazvîni), Leiden 1909, s. 130; Muhammed Nazim, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 142; Hüseyin Emin, *Târîhu'l-İrâk fi'l-âsri's-Selcûkî*, Bağdad 1385/1965, s. 183-186; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnû'l-İslâmiyye ve'l-vezâ'if 'ale'l-âsari'l-Arabiyye*, Kahire 1965, I, 380-403; Faruk Sümer, *Oğuzlar: Türkmenler*, Ankara 1967, s. 129; Uzunçarşılı, *Medhal*, bk. İndeks.; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 272-273; Hasan-ı Enverî, *İştilâhât-ı Divânî Devre-yi Gaznevî ve Selcûkî*, Tahrân 2535 şş. [1976], s. 9, 14, 15, 30-32; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Ankara 1976, s. 85; a.mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1983, II, 28-31; Aydın Tanerî, *Celâlüddin Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 102-103; a.mlf., "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirî Âzamlık", *TAD* (1969), s. 170; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s. 198 vd.; Ahmed Fikrî, *Kurtuba fi'l-âsri'l-İslâmî*, İskenderiye 1983, s. 291-293; Muhammed b. Abbûd, *et-Târîhu's-siyâsi ve'l-ictimâ'î li-İşbilye fi 'ahdi'd-düvelî't-tavâ'if*, Tıtvân 1983, s. 90-94; M. Mahmûd İdrîs, *Rusûmü's-Selâciha ve nûzumühümû'l-ictimâ'îyye*, Kahire 1983, s. 93-96; Ali Hâmid el-Mâhî, *el-Mağrib fi 'ahdi's-Sultân Ebî 'İnân el-Merînî*, Dârülbeyzâ 1986, s. 141-142; Ali es-Seyyid Ali, *el-Kudûs fi'l-âsri'l-Memlûkî*, Kahire 1986, s. 44-45; İbrâhim Harekât, *es-Siyâse ve'l-müctema' fi'l-âsri's-Sa'dî*, Dârülbeyzâ 1987, s. 186-187; Zâfir el-Kasımî, *Nizâmü'l-hükûm fi's-şer'îa ve'l-târîhi'l-İslâmî*, Beyrut 1987, II, 414-415; İsmail Yiğit, *İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991, s. 190; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-Idâriyye* (Özel), I, 101-104; M. Fuad Köprülü, "Hâcib", *İA*, V/1, s. 30-36; T. Soudel v.dğr., "Hâdjib", *El²* (İng.), III, 45-49; Abdülkerim Özyayın, "Altuntaş el-Hâcib", *DİA*, II, 547; a.mlf., "Barak Hâcib", a.e., V, 62.

AYDIN TANERİ

HÂCİB b. ZÜRÂRE

(حاجب بن زراره)

Ebû İkrîşe Hâcib b. Zürâre
b. Udûs b. Zeyd et-Temîmî
(ö. 3/625 [?])

Temîm kabilesi
reislerinden.

Bahreyn Emîri Münzir b. Sâvâ ile aynı soydan gelmektedir. Câhiliye döneminde katıldığı Cebele, Cifâr ve Nisâr savaşlarında yenilmiş, kardeşi Lakîb b. Zürâre Cebele Savaşı'nda öldürülmüş, kendisi de esir düşmüştür. Savaş sonunda Âmir b. Sa'saa oğulları Hâcib için 1100 deve fideyi istemişler, Temîm kabilesi de bu fideyi vermek zorunda kalmıştır.

H. Peygamber'in Temîm kabilesiyle münasebetleri nübüvvetin ilk yıllarına rastlar. Bu kabilenin reislerinden Eksem b. Sayfî'nin Resûl-i Ekrem'e mektup yazdığı, onun da kendisine cevap verdiği rivayet edilir.

Temîm kabilesi İslâmiyet'i 9 (630) yılında kabul etmiştir. Temîmliler'in, Huzâa kabilesine gönderilen zekât memurunun görevini yapmasına engel olmaları ve Huzâalılar'ı kışkırtmaları üzerine Hz. Peygamber, 9. yılın Muharrem ayında (Mayıs 630) Uyeyne b. Hısn el-Fezârî'yi eli kışilik bir süvari birliğiyle Temîmliler üzerine gönderdi. Uyeyne elli iki esirle Medine'ye döndü. Bunun üzerine Temîmliler, ileri gelen bazı adamlarını esirleri serbest bırakması için Hz. Peygamber'e gönderdiler. Resûl-i Ekrem onların ricasını kabul ederek esirleri serbest bıraktı. Temîmliler aynı yıl, bir rivayete göre aralarında Hâcib b. Zürâre'nin de bulunduğu yetmiş seksen kişilik bir heyeti Medine'ye yolladılar. Heyet mensupları şehre gelince Mescid-i Nebvî'ye girerek bağırıp çağırmaya başladılar. Onların bu hareketi Kur'an'da, "Sana odaların arka tarafından bağırانların çoğu akli ermez kimse lerdir" (el-Hucurât 49/4) meâlindeki âyetle kınanmıştır. Heyettekiler daha sonra şair ve hatipleriyle geldiklerini söyleyerek müsabaka yapmak istediler; sonunda da mağlûbiyeti kabul ederek müslüman oldular.

Heyet içinde yer alan Hâcib b. Zürâre'nin müslüman olduktan sonra kendi kabilesine zekât memuru olarak gönderildiği ve ölünceye kadar bu görevi yürüttüğü nakledilmektedir. Ancak onun 620'li yıllarda Mecûsî olarak öldüğüne dair rivayetler de vardır. Nitekim Hâcib'in Kis-

râ ile ilişkileri müslüman olmadığı hususundaki rivayetleri teyit eder mahiyettedir. Hâcib b. Zürâre, Temîmoğulları'nın mâruz kaldığı büyük bir kıtlık sebebiyle Kistrâ'ya giderek bedelini daha sonra ödemek üzere 100 deve yükü yiyecek istemiş, Kistrâ da yayını rehin alarak ihtiyacını karşılamıştır. Daha sonra Hâcib'in ölümü üzerine oğlu Utârid babasının borcunu ödeyip yayını almak üzere Kistrâ'nın yanına gittiği zaman Kistrâ ona hem yayı hem değerli hediyeler ve bir elbise vermiştir. Utârid b. Hâcib elbiseyi Resûlulâh'a hediye etmek istemişse de Resûlulâh kabul etmemiştir.

Hâcib b. Zürâre'nin Kistrâ'nın kervanını Ukâz panayırına götürürken yayını rehin bıraktığı, görevini başarı ile tamamlaması üzerine Kistrâ'nın kendisine taç giydirdiği ve onu ödüllendirdiği de nakledilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Vakdî, *el-Meğâzî*, III, 973-979; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 213; IV, 206-213; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 293-294; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Sâvî), s. 262-263, 266; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 583-587, 619, 649; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, Beyrut 1405/1984, s. 177, 249-250; İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 273; II, 287; Mahmûd Şukrî el-Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, I, 311-315; Hüseyin Hasan, *A'lâmü Temîm*, Beyrut 1980, s. 185, 187; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fetullah), II, 153; M. J. Kister, "Hâdjib b. Zurâra", *EF* (İng.), III, 49; A. Lütfî Kazancı, "Akra b. Hâbis", *DİA*, II, 285.

M. ALİ KAPAR

HACİÇ, Kasım

(1917-1990)

Boşnak asıllı âlim ve yazar.

Aralık 1917'de Yugoslavya'nın Priboy şehrine bağlı Zaostar köyünde doğdu. Henüz çok küçükken babasını kaybettiğinden kendisiyle daha çok dedesi İbrâhim Ağa Memiç ilgilendi. İlk öğreniminden sonra girdiği Üsküp'teki Velika Medrese-si'nden 1937'de mezun oldu. Ardından Saraybosna Yüksek İslâm Şeriat Teoloji Okulu'nu (Viša Islamska Šerijatsko-Teološka Škola) bitirdi (1941). Daha sonra Priboy şehrine belediye başkanı olarak tayin edildi. İtalyan işgali sırasında Saraybosna'ya çekildi. 1942 yılında Saraybosna'daki Kotar Şeriat Mahkemesi'nde başladığı kadılık stajını tamamlayınca Saraybosna Yüksek Şer'î Mahkemesi hâkimliğine getirildi (1944). Bu görevi sırasında Bosna-Hersek Şer'î Hâkimler Derneği'nin sekreterliğini de yürüttü. Bir yıl sonra Zagreb şer'î hâkimliğine tayin edildi ve bir süre Adalet Bakanlığı'nda görev yaptı.